

УДК 811.161.2'37+811.161.2'373.611

О. А. Остроушко

УКРАЇНСЬКІ ЗАМОВЛЯННЯ-ДІАЛОГИ: СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА, ФУНКЦІОНУВАННЯ

Остроушко О. А. Українські замовляння-діалоги: структура, семантика, функціонування.

У статті йдеться про семантичні, структурні та функціональні особливості українських замовлянь-діалогів. Ці особливості зумовлені своєрідним призначенням текстів, їх магичною функцією. Замовляння-діалоги яскраво відбивають ряд світоглядних і психологічних особливостей мовців, зокрема вербальний вияв магичного принципу аналогії.

Ключові слова: замовляння, діалог, магична функція.

Остроушко О. А. Украинские заговоры-диалоги: структура, семантика, функционирование.

В статье рассматриваются семантические, структурные и функциональные особенности украинских заговоров-диалогов. Эти особенности обусловлены своеобразным назначением текстов, их магической функцией. Заговоры-диалоги отражают ряд мировоззренческих и психологических особенностей их создателей, в частности вербальное выражение магического принципа аналогии.

Ключевые слова: заговор, диалог, магическая функция.

Ostroushko O. A. Ukrainian charm exorcist dialogues: the structure, semantics, function.

The article is devoted to the semantic, structural and functional peculiarities of one group of Ukrainian some-phrase charm exorcist texts – texts-dialogues. These peculiarities are provoked by task and magic function of these texts. Charm exorcist dialogues reflect the world outlook and psychological peculiarities of speakers, specifically verbal display of magic principle analogy.

Key words: charm exorcist text, dialog, magic function.

Один із найдавніших фольклорних жанрів, зароджений ще в надрах магичного світогляду, – замовляння, які являють собою усталені відтворювані текстові структури магично-практичного призначення. Ці тексти – продукт дуже особливої світоглядної системи, поза межами якої вони

втрачають будь-який смисл. Уплив світоглядного чинника виявляється не тільки на семантичному рівні, а й також на рівні структури та функціонування замовлянь. Саме цей аспект заговірних текстів привертає сьогодні все більшу увагу науковців.

Значну частину українських замовлянь становлять однофразові тексти – утворення, що складаються з одного висловлення, співвідносного з реченням (у ряді випадків – з комунікатом, що не є реченням). Серед них виділяються такі комунікативно-семантичні типи: замовляння-спонукання, замовляння-бажання, замовляння-розповіді. Структурно-семантичним різновидом замовлянь-бажань і спонукань є чисельна група паралелістичних замовлянь. Кількафразові ж тексти замовлянь можуть містити функціонально рівноправні та функціонально нерівноправні компоненти. Тексти цієї групи складаються з кількох висловлень, одне з яких має основне смислове навантаження, виявляє магічну функцію спонукання чи бажання, щодо якого інше висловлення виконує певною мірою допоміжну функцію інформування про магічні властивості суб'єкта дій, про ритуальну ситуацію, дії мовця чи магічних істот. Центральною формулою замовляння може бути будь-яка з однофразових конструкцій, найчастіше – спонукальна чи паралелістична. Функцію інформування виконує, як правило, розповідне висловлення. Так, скажімо, текст *Іде Сус Христос на кам'яну гору; на камінь ступає, кров замовляє раба Божого Семена. Із твоїх жил, з жовтих костей, білих суставів складається раба Божого Семена, і кров замовляється і остановляється* (УЧ, 35) складається з двох розповідних формул, перша з яких інформує про магічну ритуальну ситуацію й дії магічної істоти, друга виконує магічну функцію реалізації бажання шляхом повідомлення про процес його здійснення в момент замовляння.

За сукупністю змістових і структурних ознак виділяємо такі типи семантико-синтаксичної структури розглядуваної групи кількафразових замовлянь: замовляння-діалоги, діалогізовані замовляння, епічно-спонукальні й епічні замовляння.

Замовляння-діалоги (нечисельні в українській магічній традиції, $\approx 7\%$ усіх кількафразових замовлянь) являють собою чергування реплік осіб, які беруть участь у процесі замовляння (реальний діалог), або є уявним діалогом між мовцем та магічною істотою.

Так, дві особи беруть участь в обряді “перепікання сухот” у дитини і в процесі замовляння ячменю. У першому випадку основна мета діалогу, який відбувався, – прокоментувати дії: хвору дитину садовили на лопату й засовували в піч, попередньо вигорнувши звідти жар. Як правило, обряд повторювався тричі: – *Нащо тобі ці живці?* – *А це гілля наламала, щоб нас сухота не займала. Цими різками буду сухоту чухрати, хай не заходить до нашої хати!* – *Що ти робиш?* – *Сухоти запікаю* (ЛіС 1993 №2-3, 18), – *Що ти робиш?* – *Сухоти печу.* – *Печи, печи, а я з хати втечу* (Болтарович, 164), – *Чи можна дитину в піч саджати?* – *Чи можна сухотам дитину*

нападати? (Болтарович, 164). Виконувані дії зумовлюються одим із принципів магічного лікування: “подібне лікується подібним”. Сухоти “сушать” людину (дитину), і їх можна “засушити”, “запекти”. Відбувається, таким чином, переміщення суб’єкта і об’єкта магічної дії, дія переспрямовується, що й мають на меті відбити тексти замовлянь. В основі ж поєднання питань – магія за аналогією: як не можна саджати дитину в піч, так не можна хворобі гніздитися в дитині.

Основним смисловим моментом у замовляннях-діалогах проти ячменю є ствердження несправжності, неправдивості наявності хвороби: – *Ячмінець! – Брешеш!* (ЛіС 1991 №9, 61), – *В тебе ячмінець! – Брешеш! – Хай він тобі усохне!* (УЧ, 47), – *Що ти колаш? – Ячмінець. – Брешеш. – Я ячмінець сколю, ячмінець зійде, і твоя правда до мене прийде* (УЧ, 47). Констатація наявності хвороби через її називання спричиняє репліку-відповідь із суб’єктивно-модальною оцінкою неправдивості повідомлення. Таким чином бажана відсутність хвороби показується як уже здійснений факт, хвороба виганяється через ствердження її відсутності тут і тепер, у зоні магічної дії. Інші формули, представлені в подібних діалогах, підтверджують і посилюють магічний вплив, повідомляючи про відсутність хвороби в майбутньому або висловлюючи побажання цього.

Двоє осіб беруть участь і в обрядах замовляння дерев на родючість. Такі обряди досить поширені в різних культурах [3, 125-126]. В українській традиції це відбувається, як правило, у Святий Вечір. На неплодне дерево замахуються сокирою, погрожуючи зрубати. Відбувається діалог: – *Я тебе зрубаю! – Не рубай, я її підв’язу, вона уродить* (Українці, 235), – *Я тебе зрубаю, як не будеш родить. – Не губи мене з білого світа, я зроблю, що тобі треба* (Українці, 235), – *Не рубай мене, буду вже родити! – Ні, зрубаю-таки: чому не родила? – Не рубай: буду вже родити! – Ні, зрубаю-таки, чому не родила? – Бійся Бога, не рубай: родитиму лучче за всіх. – Гляди ж!* (ЛіС 1992 №1, 54). Основні компоненти цих замовлянь – погроза, прохання не виконувати шкідливу дію, обіцянка зробити бажане. Такі замовляння є не стільки самостійними магічними текстами, скільки коментуванням виконуваної магічної дії. Тісний зв’язок із позамовною ситуацією виявляється, зокрема, і в наявності особових займенників, які набувають смислового наповнення лише в межах конкретного дискурсу. Подібні обряди можуть відбуватися й без словесного супроводу [3, 125-126]. За міфологічними уявленнями, усе виконване має налякати дерево, бо означає загрозу його існуванню. Наявність же реплік, якими виконавців магічного акту зобов’язують виконати певні дії як умову, за якої буде досягнутий бажаний стан (“*одягни і перевеслом сальним підпережи*” (Українці, 235), “*я її підв’язу*” (Українці, 235)), зумовлена тими ж світоглядними засадами, які лежать в основі формул обміну: “ти – мені, я – тобі”. Це є, очевидно, відголоском обрядів жертвоприношення. Зауважимо ще, що подібні діалоги найчастіше моделюються як розмова господаря й дерева.

У ряді випадків тексти замовлянь сприймаються як діалоги завдяки зачинам, які являють собою обмін привітаннями. Звичайно, це уявні розмови між мовцем та магічною істотою. Так, магічна істота, до якої звертаються з проханням, наказом, уявляється присутньою тут і зараз. Це має гарантувати, що висловлене буде почуте й здійснене. Виголошує подібні тексти, як правило, одна людина. Одна з реплік таких текстів є, власне, основною частиною замовляння і складається переважно з кількох магічних формул: – *Добрый вечер тобі на вечорино. – Здорова, народженна, молитвенна, хрещена. – У тебе кінь Халамин, у мене син Саламин. Візьми коня Халамина та посади Саламина; меч йому дай у руки, пошли його на села, на города та на болота, на усякі міста; де його спобіжиши, де його заскочиши, там його січи, там його нуди, там йому не дай ні спать, ні лежать, ні пити, ні їсти, ні пить, ні інших любить. Щоб в цей час і минуту до мене прибув народжений, хрещений і молитвований Іван до дівчини Марії* (УЗ, 43). Вступні висловлення вказують на час виголошення замовляння та називають магічну істоту. Подальші висловлення співвідносяться з початковими завдяки займенниковим замінам та означено-особовим спонукальним конструкціям.

За твердженням Н.І. Толстого, типовою структурою символічних діалогів, до яких дослідник відносить значну групу текстів магічного характеру, що ними супроводжувалися різні календарні, сімейно-родинні та лікувальні обряди, є “питання – відповідь – побажання” [2, 64]. Ця вихідна структура може редукуватися чи, навпаки, розростатися, що підтверджують і наші спостереження: – *Покорме, покорме, де ти бував? – На торгу. – Прибувай до мене в четвергу* (Українці, 288), – *Гикавко, гикавко, де була? – У Києві! – Що їла? – Кобилину. – Де діла? – Покинула! – Покинь і мене!* (УЗ, 131), – *Добридень тобі, бузино! Чи сколов брат брата? – Сколов. – Який суд судили? – Затреться, замнеться, та й так минеться* (УЧ, 8), – *Добривечір тобі, огненний бугало! – Здорова, хрещена, народженна, молитвяна раба Божая дівчино! – Куди ти летиши? – Полечу ліса палить, а землі сушить, а трави в’ялить. – Не лети ж ти, огненний бугало, ліса палить, землі сушить, а трави в’ялить. Полети ж ти, огненний бугало, до козака у двір. Де ти його спобіжиши, де ти його заскочиши, чи в лузі, чи в дорозі, чи в наїдках, чи у вечері, чи у постелі, - учепися ти йому за серце, затоми ти його, запали ти його; щоб він трясся і трепетався душею і тілом за мною, народженною, хрещеною, молитвяною дівчиною Марією, щоб він мене не запив, не заїв і з іншими не загуляв, усе мене на помислах мав. Тягніть до мене, народженної, хрещеної і молитвяної дівчини Марії народженого, хрещеного і молитвяного козака Івана!* (УЗ, 41-42). Функція подібних замовлянь, на наш погляд, – моделюючи уявну розмову мовця й магічної істоти, поінформувати про прецедент, аналогом якого має стати бажане: покорм бував на торгу – має бути в мовця, гикавка покинула кобилину – має покинути мовця, суд не виніс вироку (“затреться, замнеться, та й так минеться”) – справа в суді має закінчитися добре й для

мовця. У приворотних замовляннях подібної структури мовець словесно змінює напрямок дії магічної істоти (магічного предмета) [4, 170-171]. Магічними помічниками в цих випадках виступають різні уособлення вогню (паління, сушіння), яким, зокрема, є “огненний бугало” в наведеному прикладі – “найімовірніше, метеорит, хоч, можливо, й блискавка”, на думку М. Новикової [1, 203]. І саме почуття кохання описується за допомогою дієслів цього тематичного ряду: “палити”, “сушити”, “в’ялити”.

Розглянемо способи варіації базової триреплікової структури заговір-ного діалогу. Проілюструємо це на матеріалі групи лікувальних замовлянь від зубного болю:

- базова триреплікова структура: – *Місяцю-Маю, чогось я тебе спитаю: чи болять у мерця зуби? – Ні, не болять, не щемлять. – Щоб же не боліли і не щеміли у рожденного, хрещеного раба Божого Івана!* (УЗ, 82);

- ускладнення додатковими репліками, які конкретизують прецедент: – *Молодик, молодик, де ти був? – На тім світі. – Що ти бачив? – Мертвих людей. – Що вони роблять? – Лежать. – У їх зуби не болять? – Не болять. – Щоб і в тебе не боліли, народжений, молитвяний Семене* (УЧ, 74);

- ускладнення попереднім повідомленням про учасників діалогу: *Питається старик в молодика: “Чи болять зуби в мертвяка?” – “Не болять, не сверблять і не яtringся.” – “Щоб у тебе, раба Божого (ім’я), не боліли, не свербіли, не яtringлись, як камінь, закам’яніли”* (Онищенко);

- редукування основної структури: *Молодик рождається, на сей світ являється, мертвих людей питається: не болять у їх зуби? Нехай і у мене не болять: молитвяної, рожденої Пріски* (УЧ, 74).

Записи, зроблені у ХХ ст., представляють й інші варіації базової структури: *Молодик молодий, в тебе ріг золотий. Був ти на синіх морях, бачив ти мертвих людей. У мертвих людей зуби не болять, не щемлять. Щоб і у мене, народженого, хрещеного, зуби не боліли, не щеміли, поки того й віку!* (СМ, 59), *Я замовляю зуби (ім’я). Камінь у морі, мертвець у гробі. Питає мертвий живого, старий молодого: – Чи болять зуби у неживого? Щоб у тебе так боліли зуби у живого, як у мене неживого. Я зуби заговоряю: камінь у морі не двигнеться, так зуб у хрещеної, молитвеної (ім’я) не хитнеться* (СМ, 59).

Очевидно, не випадковим у розглянутих замовляннях є звертання до місяця, який нарікається “володарем” (УЧ, 75), “архангелом Михаїлом” (УЗ, 78), “Адамом” (УЗ, 76), “Аврамом” (УЧ, 78), має “золоті роги” (УЗ, 77), “хрест золотий” (УЗ, 78) – знаки княжої верховної влади. Місяць у давнину уявляли повновладним князем нічного, потойбічного світу. Місяць мандрує з “того” в “наш” світ і несе звідти свою ясновидючість і повновладність [1, 201]. Розглянуті тексти виголошували на молодий місяць, про що свідчать такі назви магічної істоти, як “молодик молодий” (УЧ, 75), “молодик” (УЗ, 76; УЧ, 74), “місяцю молодий” (УЗ, 81), “Місяцю-Маю” (УЗ, 82). Пов’язано це з аграрними та медичними уявленнями стародавніх народів, які до молодика приурочували зростання всього живого [1, 200].

До речі, тріада “зуби – мертві – місяць” у замовляннях постійна. І справа тут не стільки в аналогії, скільки в архаїчності цієї групи замовлянь: “зубний біль – чи не перша “неміч”, диференційована первісною свідомістю серед недуг “взагалі” [1, 248]. Некромагія, цвинтарна магія була в давнину досить розповсюджена. З апелюванням до світу мертвих пов’язані найархаїчніші обряди [3, 37-38, 80-81, 127-128]. Тому не зуби самі по собі якимось чином пов’язані з місяцем, мертвими й концентричним світом замовлянь, а, за словами М. Новикової, будь-які найдавніші язичницькі молитви передбачали звернення до могутніх покровителів, передусім – до предків, до мертвих [1, 248]. І місяць фігурує в розглянутих замовляннях і як володар мертвих, і як заступник-посередник між мертвими й живими.

Отже, замовляння-діалоги як різновид кількафразових текстів українських замовлянь реалізують два типи семантико-синтаксичної структури. Перший – “питання – відповідь”. Функція тексту цієї структури – прокоментувати, пояснити виконувані мовцем дії. Другий тип – “питання – відповідь – побажання”, в основі якого лежить магічний принцип аналогії. Ця базова триреплікова структура має численні варіанти, які виникають як шляхом її редукування, так і шляхом поширення й ускладнення. Питальні висловлення функціонують переважно в замовляннях з наявним діалогом, тому щодо текстів, які мають питальні висловлення, але не є за структурою діалогами, можемо припустити, що вони є текстами вторинного походження від діалогів. Основним синтаксичним засобом зв’язку висловлень у текстах-діалогах є, що цілком очевидно, неповнота синтаксичної структури висловлень і дейктичні елементи, як правило, особові займенники.

Список умовних позначень

- Болтарович – Болтарович З.Є. Народна медицина українців / Відп. ред. Р. Ф. Кирчів. – К. : Наук. думка, 1990. – 232 с.
- ЛіС – журнал «Людина і світ».
- Онищенко – інформант Онищенко Катерина Демидівна (1917–2003 рр.), с. Мала Олександрівка Великоолександрівського району Херсонської області
- СМ – Словесна магія українців / Упоряд., авт. передм. В. Фісун. – К. : Бібліотека українця, 1998. – 102 с.
- УЗ – Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко; Авт. передм. М. О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 308 с.
- Українці – Українці: народні вірування, повір’я, демонологія – К.: Либідь, 1991. – 640 с.
- УЧ – Українські чари: 2-ге вид., стереотип. / Упоряд. О.М.Таланчук. – К.: Либідь, 1994. – 96 с.

Література

1. Новикова М.О. Коментар / М.О.Новикова // Українські замовляння / [упоряд. Москаленко М.Н.]. – К. : Дніпро, 1993. – С. 199-306.
2. Толстой Н.И. Фрагмент славянського язичества: архаический ритуал-диалог / Н.И.Толстой // Славянский и балканский фольклор: Этногенетическая общность и типологические параллели. – М. : Наука, 1984. – С. 5–72.
3. Фрэзер Дж.Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Дж. Дж. Фрэзер / Пер. с англ. – М. : ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 1998. – 784 с.
4. Чернов И. О структуре русских любовных заговоров / И.Чернов // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1965. – Вып. II. – С. 159–172.